

Ewa BUREJZA
Wydział Architektury
Politechnika Krakowska

PLANOWANIE NOWYCH INWESTYCJI W GRAZU, MIEŚCIE Z LISTY ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO

Streszczenie. W artykule opisano historię wpisu starego miasta w Grazu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przeanalizowano stworzone w mieście narzędzia służące ustaleniu ram dla architektury współczesnej powstającej w bezpośrednim sąsiedztwie zabytków.

Słowa kluczowe: Graz, ochrona dziedzictwa, nowa architektura wśród zabytków, Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO.

PLANNING NEW INVESTMENTS IN GRAZ, A CITY INSCRIBED ON THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST

Summary. The paper describes inscription of the historic centre of Graz on UNESCO World Heritage List. It includes analysis of the tools that were developed by the city of Graz to determinate forms of contemporary architecture among monuments.

Keywords: Graz, heritage protection, contemporary architecture among the monuments, UNESCO World Heritage List.

1. Zabytkowe układy urbanistyczne na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO powstała w celu chronienia najbardziej niezwykłych miejsc na Ziemi¹. Do obiektów dziedzictwa kulturowego zalicza się między innymi zespoły budynków, które „przedstawiają szczególną uniwersalną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki”². Obecnie na Liście jest ok. 200 wpisów dotyczących układów miejskich spośród 725 wpisów z kategorii dziedzictwa kulturowego.

¹ *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, art. 11, <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>, 28.04.2012.

² Tamże.

2. Wpisanie Grazu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

Austria ratyfikowała *Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* 18 grudnia 1992 r.³, co umożliwiło wpis austriackich obiektów na Listę. Kandydaturę⁴ starego miasta w Grazu zgłoszono 18 czerwca 1998 r. W zweryfikowanym przez UNESCO dokumencie nominacji ICOMOS ocenił, że „historyczne śródmieście Grazu stanowi niezwykle przykładowy przykład trwającego wieki planowania urbanistycznego, charakteryzującego się harmonijną integracją budynków powstających w następujących po sobie stylach historycznych”⁵. W 1999 r. na sesji zjazdowej w Marakeszu Graz został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa⁶.

Każdemu z obiektów wpisywanych na Listę przyznawane są kryteria określające charakter danego miejsca. Grazowi przyporządkowano kryterium ii, dotyczące „eksponowania przemiany ważnych z punktu widzenia ludzkości wartości w pewnym czasie lub w danym regionie, rozwoju architektury i technologii, sztuki monumentalnej, urbanistyki lub architektury krajobrazu”⁷. Kryterium iv oznacza, że na obszarze wpisu znajdują się „niezwykłe przykłady typów budynków, architektury czy zespołów technicznych lub krajobrazowych”⁸. W opisie zaznaczono, że „zespół urbanistyczny (...) Grazu to niezwykle przykładowy przykład harmonijnej integracji stylów różnych okresów. Każdy wiek jest reprezentowany przez typowe dla siebie budynki, które często stanowią dzieła wybitne”⁹.

Miejsce znajdujące się na Liście Światowego Dziedzictwa, od momentu wpisu podlega stałemu monitoringowi UNESCO¹⁰, opartemu na okresowych raportach. W wyjątkowych sytuacjach konieczne jest przedstawienie przez miasto sytuacji związanej ze szczególnym wydarzeniem czy inwestycją¹¹. Misja reaktywnego monitoringu (*reactive monitoring*) może być elementem procedury usunięcia obiektu z listy.

3. Prawodawstwo Grazu w momencie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa

W dokumencie *Operational Guidelines* znajduje się warunek, że obiekt, który ma zostać wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa, musi znajdować się pod ochroną prawną,

³ Statystyki dotyczące państw sygnatariuszy, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/at>, 28.04.2012.

⁴ Procedurę reguluje *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, art. 65, <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>, 28.04.2012.

⁵ *Graz Advisory Body Evaluation*, http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/931bis.pdf, 28.04.2012.

⁶ 23. sesja zjazdowa w Marakeszu w Maroku, 29 listopada-4 grudnia 1999, <http://whc.unesco.org/archive/repcom99.htm#931>.

⁷ *Operational Guidelines...*, par. 24 b, p. 6, tłumaczenie własne, <http://whc.unesco.org/archive/opguide97.pdf>, 28.04.2012.

⁸ *Operational Guidelines...*, 1997, par. 24 b, p. 6.

⁹ *Graz Advisory...*, p. 39.

¹⁰ *Operational Guidelines...*, 1997, par. 96, p. 28.

¹¹ Tamże, par. 68, p. 21.

instytucjonalną bądź tradycyjną oraz mieć jasno określony sposób zarządzania. Władze państwowe muszą gwarantować nie tylko przetrwanie obiektu, lecz także ochronę przed przekształceniem lub rozbudową, które skutkowałyby utraceniem jego uniwersalnej wartości¹².

W momencie gdy Graz został uznany za część światowego dziedzictwa, w Austrii obowiązywała Ustawa o ochronie zabytków (*Denkmalschutzgesetz*) pochodząca z 1923 r., nowelizowana w latach 1978 i 1990¹³. Jej zapisy za główny cel stawiają sobie rozpoznawanie i ochronę dziedzictwa przed zniszczeniem, przekształceniem czy wywiezieniem z kraju¹⁴. Uzupełnienie prawa o ochronie zabytków stanowiło Prawo budowlane (*Baugesetz*).

Konstrukcja austriackiego prawa powoduje, że wiele kompetencji jest przeniesionych na samorządy poszczególnych landów. Przepisy budowlane Grazu (*Steiermärkische Baugesetz*) pochodzą z 1995 r.¹⁵, a uchwała o porządku przestrzennym (*Steiermärkische Raumordnungsgesetz*) z 1974 r. W momencie wpisu uzupełniała je uchwała o ochronie historycznego centrum Grazu (*Grazer Alstadterhaltungsgesetz – GAEG*) z 1980 r.¹⁶ Obejmowała ona granice terytorium uznane za Światowe Dziedzictwo¹⁷ i wyznaczała wokół niego trzy strefy buforowe. Nad właściwym działaniem prawa państwowego i lokalnego czuwa Krajowy Urząd Ochrony Zabytków (*Bundesdenkmalamt*). Przekształcenia budynków są zatwierdzane przez konserwatora landu Styria (*Landeskonservatorat*).

4. Graz na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Po ogłoszeniu wpisu Grazu na Światową Listę Dziedzictwa, władze miejskie stwierdziły, że w związku z długą tradycją łączenia w mieście architektury dawnej i współczesnej wpis na listę nie ograniczy rozwoju miasta i nie spowoduje jego muzealizacji¹⁸. Zobowiązano się jednak roztoczyć szczególnie nadzór nad wprowadzaniem przekształceń architektonicznych¹⁹.

W momencie wpisu w śródmieściu Grazu znajdowało się kilka znaczących nowoczesnych budynków zrealizowanych w ciągu dekady poprzedzającej wpis, także w okresie, kiedy Graz starał się o nominację. Były to²⁰: Center am Kai (G. Domenig, 1994 r.), Kastner und Öhler K&Ö (M. Szyszkowitz, K. Kowalski, 1994 r.). W zabytkowym kampusie uniwersyteckim powstały: Resowi-Fakultäten KFU (G. Domenig, H. Eisenköck, 1996 r.), Pflanzenphysiologisches Institut (K. Kada, 1998 r.), Cafe Harrachgasse (M. Partl, 1999 r.).

¹² Tamże, par. 24 b, p. 6.

¹³ *Graz Advisory...*, p. 19.

¹⁴ *10 years UNESCO World Heritage/ 10 Jahre UNESCO Welterbe*, Graz 2009, p. 34.

¹⁵ *Grazer Alstadterhaltungsgesetz 2008*, <http://www.umwelt.steiermark.at/cms/beitrag/11075561/2321771/>, 28.04.2012.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Mapa określająca granice wpisu, *City of Graz – Historic Centre and Schloss Eggenberg*, http://whc.UNESCO.org/en/list/931/multiple=1&unique_number=1724, 28.04.2012.

¹⁸ *10 years UNESCO...*, p. 18.

¹⁹ *Graz Advisory...*, p. 19.

²⁰ *Architektur Graz. Positionem in Stadtraum mit Schwerpunkt ab 1990*, Graz 2009.

Po wpisaniu na listę proces uzupełniania i wymiany zabudowy nie został przerwany. W mieście na podstawie istniejących regulacji powstały: Archiwum Landu (J. Mayr, I. Mayr, 2000 r.), Muzeum Sztuki Ludowej Joanneum (BWM Architekten, 2003 r.). Pretekstem do kolejnych inwestycji stało się ogłoszenie Grazu Europejską Stolicą Kultury 2003. Wydarzenie to władze miejskie postanowiły uczcić spektakularnymi realizacjami architektonicznymi. Zaprojektowane zostały: Kunsthaus²¹ (P. Cook, C. Fournier, 2003 r.) i Murinsel (V. Acconci, 2003 r.) oraz piesza kładka Mursteg (G. Domenig, H. Eisenköck, 2003 r.).

W tym czasie na podstawie decyzji administracyjnych dokonano także innych inwestycji w obrębie starego miasta – wyburzono kamienicę Kommodhaus i przebudowano budynek Thalia²². Skutkiem tego w 2005 r. przysłano do Grazu misję reaktywnego monitoringu, która miała zbadać kwestie związane z ochroną starego miasta²³. Celami były zapobieżenie niszczeniu zabytków oraz ocena nowych inwestycji, takich jak Kunsthaus czy Murinsel. Zwrócono uwagę na braki prawodawstwa Grazu, które uniemożliwiały miastu pełną kontrolę nad inwestycjami. Został podkreślony brak planu zarządzania. Ustanowiono osobę odpowiedzialną za kontakt ze strukturami UNESCO oraz „system wczesnego ostrzegania”, który miał zapobiec przyszłym konfliktom²⁴.

Kolejnym punktem zapalnym w stosunkach Grazu z UNESCO stała się przebudowa domu handlowego Kastner und Öhler K&Ö. Kontrowersje wywołał projekt rozbudowy najwyższej kondygnacji autorstwa Nieto Sobejano Arquitectos. Zakładał on powstanie nowoczesnego dachu pokrytego stalą o licznych załamaniach. Forma odróżniała się od tradycyjnych dachów na kamienicach śródmieścia²⁵ oraz odznaczała się od zastosowania dachówki ceramicznej. W związku z tymi planami UNESCO i ICOMOS zdecydowały się na wysłanie do Grazu drugiej misji²⁶. Przeprowadzono ją 26 lipca 2006 r., a ponowne spotkanie odbyło się 20 października 2006 r. W dokumencie zawierającym wnioski znalazły się zalecenia, by „uspokoić” projekt K&Ö przez obniżenie dachów, rytmizację ich formy oraz zastosowanie pokrycia ceramicznego²⁷. Mimo stanowiska krytycznego co do projektu architektonicznego podkreślono konieczność wspierania handlu jako podstawowej funkcji starego miasta.

²¹ *Kunsthaus Graz Dokumentation des Wettbewerbs*, Graz 2003.

²² *10 years UNESCO...*, p. 40.

²³ *Report on the Mission to Graz (World Heritage site in Austria) from 25.-27. February 2005*, <http://whc.UNESCO.org/archive/2005/mis931-2005.pdf>, 25.04.2012.

²⁴ Tamże, p. 6.

²⁵ W dokumencie wpisu uznano go za element wartościowej panoramy miasta.

²⁶ *Mission Report – City of Graz – Historic Centre (Austria) (931)*, <http://whc.UNESCO.org/en/list/931/documents/>, 28.04.2012

²⁷ Tamże, p. 3.

Rys. 1. Inwestycje związane z wyborem Grazu na Europejską Stolicę Kultury w 2003 r. – kładka Mursteg, Muzeum Sztuki Współczesnej Kunsthaus i sztuczna wyspa Murinsel

Fig. 1. Buildings raised for the European Capital of Culture 2003 – footbridge Mursteg, Museum of Modern Art Kunsthaus, artificial island Murinsel

Źródło: Zdjęcia Autorki.

5. Management Plan i Masterplan

W związku z kontrowersyjnymi posunięciami architektonicznymi mającymi miejsce na obszarze wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO władze Grazu postanowiły opracować regulacje pozwalające na powstawanie inwestycji w historycznym śródmieściu, przy jednoczesnym zapewnieniu ochrony dla obiektów zabytkowych. Chciano też uniknąć ryzyka skreślenia z listy. Na 30. posiedzeniu komitetu w Wilnie w 2006 r. przedstawiciele miasta Graz ogłosili rozpoczęcie prac nad planem zarządzania (*Managementplan*)²⁸. Miał to być dokument działający jak miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, lecz o bardziej rozbudowanej strukturze i kompleksowym spojrzeniu.

W powstaniu planu zarządzania wziął udział koordynator ds. Światowego Dziedzictwa oraz zespół urzędników miejskich wydziałów budownictwa, gospodarki, turystyki, ochrony zabytków. Wykonano: analizę *stakeholder*²⁹, badano dokumenty, prowadzono warsztaty i ankiety. Starano się uzgodnić wspólne cele i warunki ramowe planu.

²⁸ *Summary Record of 30. session in Vilnius*, 8-16 czerwca 2006, p. 134, <http://whc.unesco.org/archive/2006/whc06-30com-inf19e.pdf>, 28.04.2012.

²⁹ Polegała ona na wyodrębnieniu grup interesu działających na danym obszarze oraz oszacowaniu, jaki wpływ będą miały różne działania podjęte w obrębie tego obszaru oraz jak grupy te wpłyną na te działania.

Rys. 2. Masterplan. Źródło: <http://www.graz.at/>Fig. 2. Masterplan. Source: <http://www.graz.at/>

Oznaczenia <i>Masterplanu</i>	
Diagnoza	Zalecane działania
Wzmocnienie cech historycznych	Uczytelnienie, odnowienie substancji architektonicznej, zwiększenie dostępności. Dotyczy głównie ważnych historycznie punktów i linii rozgraniczających.
Obszary i zespoły mające szczególne znaczenie dla krajobrazu miasta	Utrzymanie, rewitalizacja ze szczególnym uwzględnieniem historycznych perspektyw i panoram, bez możliwości dokonywania znaczących przekształceń architektonicznych.
Obszary do ukształtowania	Umożliwienie twórczego rozwoju podporządkowanego miejscu. Nowe obiekty winny być ukształtowane za pomocą najwyższej jakości architektury. Zalecane jest wyłanianie ich w konkursach, pod kontrolą planistyczną. Zakaz powstawania pseudohistorycznych przebudów, które mogłyby skompromitować miasto.
Obszary wymagające podniesienia jakości	Miejsca wymagające polepszenia prezencji. Działania powinny być prowadzone na podstawie wytycznych. Nowe obiekty winny być ukształtowane za pomocą najwyższej jakości architektury. Zalecane jest wyłanianie ich w konkursach, pod kontrolą planistyczną. Zakaz powstawania pseudohistorycznych przebudów, które mogłyby skompromitować miasto.
Miejsca zakłóconego wyglądu	Miejsca, w których zakłócony jest obraz miasta. Należy zaproponować ich sanację przez przemianę lub wyburzenia. Nowe obiekty winny być ukształtowane za pomocą najwyższej jakości architektury. Zalecane jest wyłanianie ich w konkursach, pod kontrolą planistyczną. Zakaz powstawania pseudohistorycznych przebudów, które mogłyby skompromitować miasto.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Management Plan*.

Plan zarządzania spowodował utworzenie w obrębie kierownictwa wydziału budownictwa koordynatora (*WKE-Koordinationsstelle*), którego zadaniem jest informowanie i pierwszy kontakt z każdą aktywnością podejmowaną w obrębie wpisu na Listę. Ma on umożliwiać mediację w sytuacjach konfliktowych oraz zasiadać w jury konkursów architektonicznych organizowanych na terenie wpisu na Listę. Jego zadaniem jest także alarmowanie władz miejskich, jeśli podejmowane na obszarze starego miasta działania stoją w sprzeczności z interesami ochrony dziedzictwa lub planem zarządzania.

Uzupełnieniem tekstu planu zarządzania stał się zapis kartograficzny (*Masterplan*) autorstwa Christiana Axendera i Wiltraud Resch. Podzielono w nim historyczne miasto na dziesięć części, zgodnie z jego historycznym rozwojem. Określono charakterystykę zespołów historycznej zabudowy oraz jej najważniejsze cechy. Oznaczenia graficzne każdej działki w śródmieściu dają podstawę do dalszego rozpatrywania każdego przypadku oraz stworzenia przy asyście fachowców właściwego projektu architektonicznego dla danego miejsca.

W 2007 r. zgodnie z harmonogramem³⁰ plan zarządzania (*Graz-Managementplan 2007, inklusive Masterplan*) został jednogłośnie uchwalony przez radę gminy³¹. Na zebraniu UNESCO powstanie dokumentu odnotowano z satysfakcją³².

6. Grazer Modell

Równoległe i niezależnie w stosunku do prac nad planem zarządzania w 2006 r. postanowiono stworzyć system mający na celu podwyższenie jakości architektury miasta – tzw. *Grazer Modell*³³. Składają się na niego cztery różne instrumenty:

- Wspomaganie konkursów – organizacja konkursów architektonicznych zapewnia różnorodność rozwiązań formalnych i przyczynia się do jej wysokiej jakości.

- Stół projektów (*Projektisch*) – to miejsce służące do wstępnej oceny projektu architektonicznego. Pozwala na spotkanie inwestora ze wszystkimi stronami, których dotyczy projekt: władzami miasta jako reprezentacją lokalnej społeczności, urzędem budowlanym badającym dostosowanie projektu do prawa budowlanego oraz rzecznikiem starego miasta, którego celem jest ochrona dziedzictwa architektonicznego. Dzięki temu jest możliwe poinformowanie inwestora o wszystkich uwarunkowaniach i ograniczeniach związanych z planowaną budową w danym punkcie starego miasta. Stół projektów zapewnia ochronę Światowego Dziedzictwa na etapie projektu.

- Wytyczne rozwoju – ustala ramy zabudowy dla konkretnego obszaru starego miasta określonego w ogólnym zagospodarowaniu. Pozwala ustalić przestrzenne parametry

³⁰ *Management Plan*, p. 17,

http://www.graz.at/cms/dokumente/10067402_3410409/1cfcb31b/WKE_MP_Gesamt.pdf, 28.04.2012.

³¹ *10 years UNESCO...*, p. 40.

³² *Decisions adopted at the 31st session of the World Heritage Committee*, p. 118,

<http://whc.UNESCO.org/archive/2007/whc07-31com-24e.pdf>, 28.04.2012.

³³ *10 years UNESCO...*, p. 35,

<http://www.stadtentwicklung.graz.at/cms/beitrag/10136594/2858079/?print=J>, 28.04.2012.

zabudowy, które w późniejszych etapach mogą zostać dookreślone np. przez konkursy architektoniczne.

- Forum miejskie (*Stadtforum*) – interdyscyplinarne gremium określające długofalowe cele i strategię związane z rozwojem Starego Miasta Grazu.

7. Podsumowanie

Graz wypracował sobie wizerunek miasta zabytkowego, gdzie są realizowane supernowoczesne obiekty w bezpośrednim sąsiedztwie zabytków. Często powodują one oburzenie konserwatorów, ale i poklask środowisk nastawionych na odważne, nowoczesne formy. Ta swoista marka wyróżnia Graz na tle innych miast wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W konkursach startują znani architekci szukający miejsc do realizacji swych niezwykłych, często bezkompromisowych wizji. Obiekty takie jak Kunsthaus czy Murinsel są promowane na równi, a może nawet silniej niż zabytki, co przyciąga turystów. Wszystko to powoduje, że utrzymanie harmonii w rozwoju przestrzennym śródmieścia jest niezwykle trudne i jeden fałszywy krok może mieć dla Grazu poważne skutki.

Władze miejskie Grazu starają się jak najlepiej opisać prawem warunki nowych inwestycji w celu ochrony zabytkowej tkanki miejskiej. Z tego powodu zostały stworzone różne narzędzia służące zarówno określaniu warunków brzegowych, jak i zapewnieniu wysokiej jakości architektury. Za sposoby zapobieżenia konfliktom uznano: naukową analizę jako podstawę działań, zaplecze eksperckie oraz przejrzystość procesu inwestycyjnego. Głównym założeniem planu zarządzania było stworzenie narzędzia pozwalającego inwestorowi na przedstawienie projektu zgodnego z interesami ochrony dziedzictwa, z prawem budowlanym oraz planem miejscowym będącym częścią planu zarządzania. Miał on także zagwarantować wysoką jakość architektury powstającej na obszarze starego miasta oraz pozwalać na rozwiązywanie potencjalnych sytuacji konfliktowych już na etapie planowania. Po wdrożeniu tych instrumentów zrealizowano m.in. projekt kwartału Joanneum (Nieto Sobejanos Arquitectos, 2011 r.).

Rys. 3. Panorama miasta z Góry Zamkowej z dachami K&Ö na pierwszym planie
 Fig. 3. Panoramic view from Castle Mountain with K&Ö roof in the foreground
 Źródło: Zdjęcie Autorki.

Sposób zarządzania zabytkowym miastem wypracowany w Grazu znalazł powszechne uznanie i może zostanie zastosowany także w innych miastach³⁴. W *Operational Guidelines* z 2008 r. zapisane są różne zalecenia, na jakich podstawach należy tworzyć plany zarządzania. Są one w znacznej mierze zbieżne z wnioskami i obserwacjami związanymi z tworzeniem planu zarządzania dla Grazu³⁵.

O tym, jak trudne w praktyce jest pogodzenie interesów zabytkowego śródmieścia i odważnej kreacji architektonicznej, mogą świadczyć przytoczone problemy Grazu z UNESCO, które dość rzadko decyduje się na wysyłanie misji reaktywnych. Problemy te nie zostały do końca rozwiązane, gdyż mimo zaleceń sformułowanych we wnioskach misji reaktywnej dach K&Ö, którego budowa zakończyła się w 2011 r.³⁶, pozostał metalowy, co wyraźnie odcina obiekt od panoramy dachów Starego Miasta.

Dalsze prace to m.in. polityka przestrzenna Grazu dotycząca planowania rozwoju całego miasta, która jest związana z jego historycznym dziedzictwem. Uchwała z 2011 r. (*Stadtentwicklungskonzept ver. 4.0 – STEK*)³⁷ zakłada rozwój miasta na podstawie osi przechodzącej przez stare miasto na zachód, w stronę Zamku Eggenberg. Wyznaczony przez studium kierunek rozwoju pokrywa się z rozszerzeniem w 2010 r. obszaru wpisu na Listę o Zamek Eggenberg, co „wzmocniło integralność wpisu. Sprawilo także powstanie nowej, powiększonej strefy buforowej chroniącej wewnątrz starożytną drogę”³⁸.

³⁴ *10 years UNESCO...*, p. 35.

³⁵ B. Ringbeck, *Management of Heritage Sites. A practical guide*, German Commission for UNESCO, http://www.UNESCO.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bibliothek/Management_Plan_for_World_Heritage_Sites.pdf, 28.04.2012.

³⁶ Opis inwestycji, <http://www.kastner-oebler.at/standort-graz/geschichte>, 28.04.2012.

³⁷ *4.0 Stadtentwicklungskonzept (STEK) Revision*, <http://www.graz.at/cms/ziel/1604016/DE/>, 28.04.2012.

³⁸ *Report of the decisions... (Brasilia, 2010)...*, s. 32, <http://whc.UNESCO.org/archive/2010/whc10-34com-20e.pdf>, 28.04.2012.

Bibliografia

1. 10 years UNESCO World Heritage/ 10 Jahre UNESCO Welterbe, Graz 2009.
2. Kunsthaus Graz Dokumentation des Wettbewerbs, Graz 2003.
3. M. Szyszkowitz, R. Ilsinger (eds.): Architektur Graz. Positionem in Stadtraum mit Schwerpunkt ab 1990, Graz 2009.

Dokumenty UNESCO

4. Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.
5. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention.
6. 23. sesja zjazdowa w Marakeszu w Maroku, 29 listopada – 4 grudnia 1999.
7. Summary Record of 30. session in Vilnius, 8-16 czerwca.
8. Raport z 2. sesji zjazdowej Międzyrządowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, 5-8 września 1978.
9. Ringbeck B.: Management of Heritage Sites. A practical guide.
10. Mission Report – City of Graz – Historic Centre (Austria) (931).
11. City of Graz – Historic Centre and Schloss Eggenberg, Graz Advisory Body Evaluation, Graz Nomination file.
12. Report on the Mission to Graz (World Heritage site in Austria) from 25.-27. February 2005.

Dokumenty dostępne na oficjalnej stronie internetowej UNESCO: <http://whc.UNESCO.org/>

Prawodawstwo Grazu

13. Grazer Alstadterhaltungsgesetz 2008, <http://www.umwelt.steiermark.at/cms/beitrag/11075561/2321771/>.
14. Management Plan, http://www.graz.at/cms/dokumente/10067402_3410409/1cfc31b/WKE_MP_Gesamt.pdf.
15. <http://www.stadtentwicklung.graz.at/cms/beitrag/10136594/2858079/?print=J>.
16. <http://www.kastner-oehler.at/standort-graz/geschichte>.